

koymuş, kendi görüş ve düşüncelerini esas alarak bu dört eğilime yeni bir ruh ve anlayış kazandırma yoluna gitmişti. Temelde muhafazakâr aile yapısına sahipti. Cumhuriyetçi yönetici sınıfının yetiştiği ortamda yetişmemiş, Cumhuriyet'in bürokratik kadrolarını yetiştiren okullarda okumamıştı. Yaşam tarzından, yönetim biçiminden ve liberal düşünce yapısından etkilenmediği Amerika Birleşik Devletleri, Özal'ın dünyaya açılan küresel siyasi bakışının temel paradigmasını oluşturdu. Amerika'nın toplumsal ve siyasal yapısı, Türkiye'nin kültürel ve etnik temelden kaynaklanan sorunlarının çözümünde ilham kaynağı olarak onun üzerinde etkili oldu.

Turgut Özal'ın gerek iç politikada toplumsal sorunların çözümünde, gerekse ekonomide ve dış siyasette gerçekleştirmeye çalıştığı politikalarda ana hatlarıyla bir istikrarın olduğunu söylemek mümkündür. 1973'te Dünya Bankası'nda çalışırken Süleyman Demirel'e gönderdiği bir mektupta Türkiye'nin durumu ve yapılması gerekenlerle ilgili düşüncelerini aktarmış ve serbest piyasa ekonomisine geçilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Nisan 1979'da yayımladığı "Kalkınmada Yeni Görüşün Esasları" başlıklı rapor, 1983'te iktidara gelen Anavatan Partisi'nin hükümet programının ekonomik ve siyasal söylemlerinin temelini oluşturacak ve Özal'ın ölümüne kadar savunduğu görüşlerin esaslarını ortaya koyacaktır. Özal, bir taraftan Osmanlı devlet geleneğinin modern Türkiye politikasına güncelleştirilerek uyarlanması ve yeni bir ivme kazandırılması, diğer taraftan özellikle dış politikada Türkiye'nin jeopolitik, jeokültürel, güvenlik ve tarihsel hinterlandını oluşturan Osmanlı mirasına sahip çıkabilecek bir stratejinin geliştirilmesi isteğini ortaya koymuştur. Balkanlar'dan Ortadoğu'ya ve Orta Asya'ya uzanan bölgede Türkiye'nin çıkarlarının korunabilmesi ve Türkiye'nin güvenliğinin sağlanmasının statükocu bir zihniyetle değil çok yönlü geliştirilecek aktif bir dış politika ile mümkün olacağına inanmaktaydı. Dış ilişkilerin yürütülmesinde ülkelerle olan ekonomik ve ticari münasebetlerin asıl itici gücü oluşturduğunu düşünen Özal, dış ilişkilerde ticari ve ekonomik çıkarların daha fazla vurgulandığı bir politika stratejisini benimsemiştir. 1985'te Pakistan, İran ve Türkiye arasında kurulan Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı ile jeopolitik açıdan önem taşıyan bir kuşak üzerinde stratejik oyuncu ve mihver devletlerle ticari ilişkileri kurumsallaştırmaya çalışmış, soğuk savaş sonrası bu örgüte Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerinin dahil olmasını sağla-

rak ekonomik ve ticari bölgesel iş birliğini Orta Asya'ya kadar yaymaya gayret etmiştir. Aynı şekilde onun inisiyatifleriyle kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü, küreselleşen dünya ekonomisinde kalınmakta olan bölge ülkelerinin ticari ve ekonomik ilişkilerinin uyumlaştırılmasını öngörmekteydi.

Özal 1987'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tam üyelik için başvurdu. Avrupa Birliği ile kurumsal iş birliğini gerçekleştirerek Türkiye'nin modernleşme ve demokratikleşme konusundaki açıklarının kapatılmasına gayret etti. Demokratik kurumsallaşmanın önündeki engelleri kaldırma-ya çalışan Özal bilhassa din ve vicdan hürriyeti, düşünce hürriyeti, teşebbüs hürriyeti üzerinde durmakta ve bir ülkenin kalınması ile bireysel özgürlükler ve demokratik haklar arasında sıkı bir ilişki görmekteydi. 1987'de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkının kabul edilmesi, 1991'de 141, 142 ve 163. maddelerin kaldırılması, düşünce hürriyeti ve hukuk anlayışında vatandaşlara tanınan haklar Özal'ın hânesine yazılan olumlu uygulamalardır. Genel anlamda, iç politikada temel özgürlüklerin geliştirilmesine yönelik icraatlarla hizmetin devlete değil topluma ve bireye yapılmasını sağlayan insan merkezli politik bir söylem geliştirmesiyle önemli bir zihni değişim ortaya koyan Özal iç ve dış politikadaki icraatlarında ve öngörülerinde her zaman haklı çıkmamış, özellikle ekonomik politikaları eleştirilmiş, geleneksel değerlerin maddiyatçılık karşısında giderek bozulduğu, çıkarıcı bir hayat tarzının toplumun bünyesinde derin yarılar açtığı belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Osman Ulagay, *Özal Ekonomisinde Paramız Pul Olurken Kim Kazandı Kim Kaybetti*, Ankara 1987; *Başbakan Turgut Özal'ın Dış Gezilerinde Konuşmaları 1987-1988*, Ankara 1988; *Anavatan Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Turgut Özal'ın 2. Olağan Büyük Kongrede Yaptığı Konuşmalar*, Ankara 1988; Hasan Cemal, *Özal Hikayesi*, Ankara 1989; *Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 21. Asır Türkiye'nin ve Türklerin Asır Olacak Konulu Konuşmaları*, Ankara 1991; "Geleceğe Bakış, Değişim", *Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Marmara Kulübü Toplantısı'daki Konuşmaları*, Ankara 1992; "Türkiye'de Gerçekleşen Büyük Değişim, İkinci Değişimin Hedefi 15 Batı İleri Ülkesinin Arasına Katılmak", *Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın İş Dünyası Vakfı Toplantısındaki Konuşmaları*, Ankara 1992; Yavuz Gökmen, *Özal Sendromu*, Ankara 1992; *Nokta Dergisi*, "Turgut Özal Özel Eki", 17 Nisan 1993; Kutlay Doğan, *Turgut Özal Belgeseli*, Ankara 1994; Nail Güreli, *Gerçek Tanık Korkut Özal Anlatıyor*, İstanbul 1994; Mehmet Barlas, *Turgut Özal'ın Anıları*, İstanbul 1994; *Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal* (ed. İhsan Sezal), İstan-

bul 1996; Ercüment Yavuzalp, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Ankara 1996; Engin Güner, *Özal'lı Yıllarım*, İstanbul 2000; M. Ali Birand – Soner Yalçın, *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, İstanbul 2001; Cengiz Çandar, "Türklerin Amerika'ya Bakışından Örnekler ve Amerika'nın Türkiye'ye Bakışı", *Türkiye'nin Dönüşümü ve Amerikan Politikası* (ed. Morton Abramowitz, trc. Faruk Çakır), Ankara 2001, s. 169-219; Şaban H. Çalış, "Üluse Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi* (der. Şaban H. Çalış v.dğr.), Ankara 2001, s. 3-34; M. Hakan Yavuz, "Değişen Türk Kimliği ve Dış Politika: Neo-Osmanlılığın Yükselişi", a.e., s. 35-63; Muhittin Demiray, "Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Temel Anlayışları", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XVII, 291-300; *Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet* (ed. İhsan Sezal – İhsan Dağı), İstanbul 2003; Tanıl Bora, "Turgut Özal", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (ed. Tanıl Bora – Murat Gültekin), İstanbul 2005, s. 589-601; Emin Akdağ, "Özal-Vefatının 10. Yılında Turgut Özal Belgeseli (1927-1993)", *Aksiyon Dergisi*, sy. 436, İstanbul 14 Nisan 2003 (özel ek).

MUHİTTİN DEMİRAY

ÖZBEK

Muzafferüddin Özbek
b. Muhammed Cihan Pehlevan
(ö. 622/1225)

İldenizli atabegi
(1210-1225).

İldenizli (Azerbaycan) Atabegi Muhammed Cihan Pehlivan'ın oğludur. Babasının sağlığında Hemedan şehrinde görevlendirildi. Cüveynî, Özbek'in Hârizmşah Alâeddin Tekiş'in 592'de (1196) İran'ı istilâsı esnasında ağabeyi Atabeg Ebû Bekir'in yanından kaçtığını, daha sonra Hârizmşah Tekiş'e sığındığını, Tekiş'in ona ilgi göstererek Hemedan'ı kendisine iktâ ettiğini yazar (*Târîh-i Cihângüşâ*, s. 272). Râvendî ise Hârizmşah'ın Atabeg Ebû Bekir'den Hemedan'ı kendi adına korumasını rica ettiğini, ancak onun kardeşi Özbek'i Hemedan'a gönderdiğini kaydeder (*Râhatü's-sudûr*, II, 357). Özbek, Hemedan'da iken Ferrezin Kalesi hâkimi Melik Cemâleddin Ay-aba, Hemedan'a gelip kendisine atabeglik yaptı ve işleri düzene koydu. Ancak Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînilâh 593 (1197) yılında Hemedan'a bir ordu sevk ederek şehri ele geçirdi. Aynı yıl Hârizmşah Tekiş'in kumandanlarından Mayacık, kısa bir süre sonra da atabeg Ebû Bekir Hemedan'a hâkim oldu ve kardeşi Özbek'i melik unvanıyla burada görevlendirdi. Ertesi yıl halife tarafından desteklenen Mayacık şehrin hâkimiyetini ele geçirdiyse de şehir bir müddet sonra tekrar Özbek'in eline geçti.

607'de (1210) ağabeyi Ebû Bekir'in yerine İldenizli tahtına geçen Özbek bir süre gulâm asıllı kumandanı Mengli ile mücadele etmek zorunda kaldı. Nihayet Ab-bâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh ve Alamut hâkimi III. Hasan'ın gönderdiği kuvvetlerin yardımıyla Mengli'yi bertaraf etti. 614'te (1217) müttefiki Fars Atabegi Sa'd b. Zengî ile birlikte İsfahan'a hâkim oldu. Hârizmşâh Alâeddin Muhammed b. Tekiş'in Cibâl'e kadar gelip olaylara müdahale etmesi üzerine mağlûp olan Özbek, Hemedan'dan Azerbaycan'a çekildi. Daha sonra taraflar arasında antlaşma sağlandı, Hârizmşâhlar'a tâbi olmak şartıyla Azerbaycan ve Arrân, Özbek'in idaresine bırakıldı. 617 (1220) ve 618 (1221) yıllarındaki Moğol saldırılarından fidye vererek kurtulan Özbek üçüncü defa Moğol tehdidinde mâruz kalınca Nahcivan'a çekildi ve ailesini Hoy şehrine gönderdi. 619'da (1222) Kıpçaklar, Arrân'da karışıklıklar çıkarıp Beylekân'ı tahrip ettiler. Özbek, 620 (1223) yılında Celâleddin Hârizmşâh'ın kardeşi Giyâseddin Pîrşâh'ın Azerbaycan'a doğru harekete geçtiğini öğrenince kız kardeşini Giyâseddin ile evlendirerek bu saldırıları önlemeye çalıştı. 621'de (1224) Rey'de Moğollar karşısında tutunamayan Hârizmli askerler Özbek'e sığındılar. Başta onlara iyi davranan Özbek, Moğollar'dan çekindiği için Hârizmliler'i onlara teslim etti. 622'de (1225) Azerbaycan'a saldıran Gürcüler bir boğazda pusuya düşürülerek imha edildi. Bunun intikamını almaya hazırlanan Gürcüler Celâleddin Hârizmşâh'ın yaklaşması üzerine Özbek ile ittifak yapmak zorunda kaldılar. Özbek, Celâleddin'in ilerlediğini görünce Tebriz'in idaresini karısı Melike Hatun'a (Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un kızı) bırakarak Gence'ye çekildi. Celâleddin Tebriz'i işgal etti (17 Receb 622 / 25 Temmuz 1225) ve -bazı rivayetlere göre kocasından boş düştüğünü var sayarak Melike Hatun ile evlendi. Bu arada Gence'yi de kaybeden Özbek kısa bir süre sonra Nahcivan'a bağlı Alıncak Kalesi'nde üzüntüden öldü (Nesefî, s. 118-119). Kaynaklarda içki ve eğlenceye düşkün, ülkesini korumaktan âciz, kabiliyetsiz bir atabeg olarak tanıtılan Özbek, Tebriz'de büyük paralar harcayarak bir köşk yaptırmış, edip, şair ve sanatkarları himaye etmiştir. II. Kızılarslan (Hâmûş) adlı oğlu, Celâleddin Hârizmşâh'ın onayı ile tahta çıkarılmışsa da Özbek'in ölümüyle İldenizliler hânedanı fiilen sona ermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), II, 357-362, 364-365, 369-370; *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye* (Lugal), s. 121, 138; Yâkût, *Mu'cemü'l-bül-*

dân (Cündî), I, 190; II, 15; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Ahmed Ağırakça - Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, XII, 253-257, 262-263, 272-274, 332-334, 336-341, 371, 385; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddin Mengüberti* (nşr. O. Houdas), Paris 1891, s. 17, 76, 114, 118-119, 129, 130, 154, 162, 168, 186, 243; Atâ Melik el-Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1999, s. 272, 312, 330, 352, 561; Müstevfî, *Târih-i Güzide* (Nevâî), s. 493; Hüseyin Akyarî, *Azerbaycan Atabegleri (İldeniz Oğulları) 1146-1225* (doktora tezi, 1966), İÜ Ed.Fak.; A. Hartmann, *an-Nâsir li-Dîn Allâh: 1180-1225*, Berlin-New York 1975, s. 17-80; Aydın Tanerî, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşâhlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 137-141, 147, 181, 199-204, 217; Osman Turan, *Türkiye Selçukluların Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 106, 107; Erdoğan Mercil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, 105-110; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, IV, 876-877; V. Minorsky, "Özbek", *İA*, IX, 488-490; C. E. Bosworth, "İldenizids or Eldigizids", *Et* (Ing.), III, 1112; a.m.f., "Özbek b. Muhammed Pahlawan", a.e., VIII, 234-235; Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 83-84.

AHMET TAŞAĞİL

ÖZBEK HAN

(ö. 740/1340)

Altın Orda hükümdarı
(1313-1340).

Altın Orda Hanı Tokta'nın kardeşi Tuğrulca'nın (Toğrıca) oğludur. Tokta Han'ın ölümü üzerine han oldu. Tahta çıkışı Tokta Han'ın vefatının ardından baş gösteren karışıklıklar sonucu gerçekleşti. Bazı kaynaklara göre Tokta Han, Sayın Han sülâlesi mensuplarını atalığı Bacır-Tok Buka'nın telkiniyle öldürmüştü ve oğlu İl Basar'ı tek veliaht olarak bırakmıştı. İl Basar'ın ölümüyle Sayın Han sülâlesinin sona ermesi tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bu duruma üzülen Tokta Han'ın yanına gelen öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın hanımı Gelin Bayalun (Beylün), Tuğrulca'nın katledilmesi sırasında hamile olduğunu, doğan oğluna Özbek adını verdiğini ve onu ölümünden kurtarabilmek için Kabartay ülkesinde yakını İnal Bey'in yanına gönderdiğini söylemişti. Bunun üzerine Tokta Han emirlerinden Kıyat Astay ve Secut Alatay beyleri, şehzadeyi getirmek için görevlendirmiş, ancak beyler Özbek'i alıp döndükleri esnada Tokta Han vefat etmişti. Bu durumdan faydalanan Atalık Bacır-Tok Buka kendisini han ilân etmiş, ancak Kıyat Astay ve Secut Alatay bir hile ile onu öldürerek Özbek'i Altın Orda hanı yapmışlardı (Abdül-gaffar Kırımî, s. 32-33; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, vr. 27^b-

28^b). Buna karşılık Kâşânî küçük farklılıklarla bu rivayete benzeyen, fakat Bacır-Tok Buka yerine o sırada hayatta imiş gibi Tokta Han'ın oğlu Tökel Buka'ya ait bir hikâye nakleder (*Târih-i Olcaytu*, vr. 188^a). Kaynaklarda Tokta Han'ın ölümü 712 (1312) veya 713 (1313) olarak verilmektedir, adına basılan son para ise 713 (1313) tarihini taşımaktadır (Markof, s. 444). Diğer bir rivayete göre Tokta Han öldüğü sırada üç oğlundan Tökel Buka hayatta idi. Özbek Han bu şehzadeyi bertaraf ederek tahta çıkabilmişti. O sırada Hârizm ülkesine hâkim olan Cuci Han'ın oğlu Togay Timur neslinden Kutluğ Timur, Özbek Han'a ve yanındaki emirlere yardımcı olmuş, onun Altın Orda tahtına çıkmasını temin etmişti (Abdullah b. Ali Kâşânî, vr. 188^a-189^a; Tiesenhausen [Aynî], s. 371). Bu noktada İran ve Arap kaynaklarına nisbetle Ötemiş Hacı ile Abdül-gaffar Kırımî'nin verdiği bilgilerin daha doğru olabileceği söylenebilir. Özbek Han'ın 713'te (1313) Kırım'da basılmış paralarının bulunması tahta çıkış tarihinin bu yıla tekabül ettiğini gösterir. Bazı kaynaklarda tahta çıktığı esnada otuz, yerli kaynaklarda ise on üç yaşında olduğu belirtilir. Babasının katledildiği 1291'den az sonra doğduğu düşünülürse hükümdar olduğunda yaşının yirmi üç civarında olduğu kabul edilebilir.

Özbek Han tahta oturduktan sonra kendisine suikast tertibinde bulunanları birer birer ortadan kaldırdı. Bunlardan yalnız Babaç maiyetiyle birlikte İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han'ın yanına sığınabildi. Özbek Han, Kutluğ Timur'un telkiniyle, İlhanlılar'la sürüp gelmekte olan savaş haline son verebilmek için bir dostluk heyetini Olcaytu Han'a gönderdi. Altın Orda elçileri, 25 Muharrem 714'te (11 Mayıs 1314) Sultâniye şehrinde İlhanlı hükümdarı tarafından karşılandı (Abdullah b. Ali Kâşânî, vr. 199^{a-b}). Ancak 715'te (1315) İlhanlılar'a sığınmış olan Babaç'ın, maiyetindeki kuvvetlerle Hârizm hâkimi Kutlug Timur'a karşı baskın seferi yapması bu dostluğa son verdi. Kutluğ Timur yenilgiye uğrayarak çekilmeye mecbur oldu (a.g.e., vr. 207^{a-b}). Bunun üzerine Özbek Han, emirlerinden Akboğa Kıyat başkanlığında bir elçi heyetini Olcaytu Han'a gönderdi ve Babaç'ın cezalandırılmasını isteyerek tehditte bulundu. Aradaki ilişkileri yeniden düzeltmek isteyen Olcaytu Han, Babaç'ı getirtip elçilerin huzurunda öldürttü (a.g.e., vr. 210^a-212^b).

Özbek Han ayrıca Memlükler'le de iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Nüveyrî ve Mufaddal'ın rivayetlerine göre 16 Zilhicce 713'-